

ЕСІМНАМАЛАР/PERSONALIA/ПЕРСОНАЛИИ

К. Матыжанов

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: kmatyzhanov@gmail.com)

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-77>

Дарабоз ғалым

Көрнекті фольклоршы, әдебиеттанушы, педагог
Болатжан Шайзадаұлы Абылқасымовтың туғанына 70 жыл

Болатжан Шайзадаұлы Абылқасымов (1950-2009) ғылыми ортаға өткен ғасырдың жетпісінші жылдары «Қабанбай батыр туралы жырлар» атты еңбегі арқылы жарқ етіп танылды.

Ол заманда тарихи жырлар солақай саясаттың сүзгісіне кептеліп, кітапхананың сирек қолжазбалар бөлімінің сөрелерінде шаң басып жатқан «ескілікті» мұралардың қатарына жатқызылатын. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының фольклор бөлімін ел руханиятына жанашыр ғалым Рахманқұл Бердібай басқарып тұрған уақытта оның қарамағындағы ғалымдардың сірескен сенді бұзып, «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» атты алғашқы іргелі зерттеу еңбекті жарыққа шығаруын – сол кезеңдегі ұлт тарихына сусап отырған оқырман байыпты бастама, батыл қадам деп санап, жоғалтқанын тапқандай жабыла оқып, жылы қабылдаған. Сол кітаптағы Болатжан Абылқасымов жазған, ауыл-аймақтағы көне көз ақсақалдардан қаршадай күнімізден естіп өскен Қаракерей Қабанбай батыр жайындағы деректерді қамтыған мақалаға ықыластана ден қойғанымыз есімде. Большевиктер билігі санамыздан өшіріп, мүлде ұмыттыруға тырысқан жажуірек бабамыз жайындағы жырдың қағаз жүзіне қатталған жалғыз емес, оннан астам нұсқасы сақталып қалғанынан әуелі осы еңбек арқылы хабардар болдық.

Күмәнсіз дәлел-дәйектерге жүгініп, мүлтіксіз ғылыми мәнерде баяндалған бас-аяғы ып-ықшам, жұп-жұмыр мақаладағы ел аузындағы аңыз-әңгімелер арқылы жүрегімізге орнаған батырдың бейнесіне публицистикалық стильде көсіле, көпірте жазатын жел сөзге үйренген көңіліміз толық тоят таба қойған жоқ. Әйтсе де, жырдың таза академиялық ғылыми сарадан өтіп, тарихи тұлғаны көркемдік қиялдан ада “суық ақылмен” жаңаша зерттеуге зор үлес қосқаны даусыз болатын. Тұңғыш рет Қабанбай батыр жөніндегі жырлардың жинақталып, нұсқалары түгенделіп, ғылыми талдауға айналуы Болатжанның осы мақаласынан басталады.

Әр қадамыңның алдына қақпан құрған коммунистік идеологияның қыспақ жолының бойынан ақырын ғана сызаттап тартқан сүрлеуін Болатжан Шайзадаұлы бертінгі егемендігімізді алған тұста аталып өткен Қабанбай батырдың 300 жылдық мерейтойына байланысты ғылыми жиындарда баяндамалар жасай отырып, өрісі кең даңғылға ұластырды.

Кейінірек шығарған кітабында өз пікір-пайымдарын жыр мәтінімен қоса жариялады. Болатжан салып берген бағыттың үлкен арнаға айналғанын тарихи жырға қатысты қорғалған диссертациялар, жазылған том-том кітаптар, республиканың талай жерінде орнатылған еңселі ескерткіштер айғақтап бере алады. Астананың дәп түбіндегі дарабоз батырдың кесенесі тәуелсіз қазақ елінің айбарына айналды.

Болатжан өзінің Қабанбай батырдың он екінші ұрпағы екенін де көпке дейін жұртқа жария қылған емес. Тұйық мінезді, ішкі дүниесін сыртқа жайып сала бермейтін, айналасына сәл жымып қана ишара танытып жүретін даңғазасыз азамат беталды мақтаннан әрқашан аулақ болатын.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына жұмысқа орналасқан сәтімде Болатжан Шайзадаұлы Мәскеудің Шығыстану институтының аспирантурасын бітіріп келген, кандидаттық диссертациясын мәшһүр түрколог-ғалым, әйгілі “Көне түркі әдебиетінің поэтикасы” атты еңбектің авторы И.В.Стеблеваның ғылыми жетекшілігімен жоғары деңгейде қорғаған, қазақ-орыс тілдеріне бірдей жүйрік, фольклор саласындағы болашағынан зор үміт күттіретін талантты жас ғалымдардың қатарынан көрініп үлгерген еді. Оның «Жанр толғау в казахской устной поэзии» атты кандидаттық диссертациясының кітап түрінде жарыққа шыққан нұсқасы да осында қолымызға тиіп, әріптес аға-іні ретінде емен-жарқын араласып кеттік. Ол кезде Б.Абылқасымов институт директорының орынбасарынан кейінгі лауазымды қызмет болып саналатын ғалым-хатшы лауазымында істейтін. Бұл орынға орысшасы шала, құжат әзірлеуге бейімі аз адамдарды тағайындай қоймайтын. Себебі ұлт әдебиетін зерттейтін институт бола тұра, ғалым-хатшы дайындайтын толассыз ақпар мен алуан есеп-қисап негізінен орыс тілінде толтырылатын. Оған кеңсе қызметкеріне тән ыждаһаттылық, сабырлы мінез бен төзімділік керек болатын. Мұндайға шығармашылық адамдары шыдас бермейтін. Тіпті қазақ әдебиеті мәселелері бойынша жазылған диссертациялардың сол заманда орысша қорғалғанын айтсақ, бүгінгі ұрпақ сенімсіздікпен қарауы ықтимал. Оның үстіне, ғылым адамдарының арасында атақ пен дәрежеге таласушылық, ортақ мүддеге пайдасы жоқ бақай есеп пен іштарлық құбылыстары біршама етек жайғандығы жасырын емес. Сондықтан билік орындарына үздіксіз ағылып жататын «домалақ арыздардың» дәурені жүріп, кей-кейде ұжым ішіндегі жағдай қатты ушығып кететін. Болатжан Шайзадаұлының аузына беріктігі, ешкімнің үстінен сөз тасымайтын тазайын мінезі мен жікшілдікті де, топшылдықты да хош көрмейтін ортақшыл болмысы басшылықтың көңілінен шыққаны сөзсіз. Осының арқасында ол бұл қызметті тапжылмай 8-9 жыл бойына абыроймен атқарды.

Б.Абылқасымовтың «Жанр толғау в казахской поэзии» деп аталатын монографиясы жас зерттеушінің тұңғыш еңбегі болғанымен, сол уақыттағы қазақ әдебиеттануының күн тәртібінде тұрған зәру мәселені қозғаған, кәсіби кемел даярлығымен, талдау әдістерінің жан-жақтылығымен және тереңдігімен айырықшаланған тың еңбек ретінде мойындалды. Ол толғау жанрының ұлттық поэзиядағы орнын айқындаумен бірге, сол дәуірдегі одақтық әдебиеттану ғылымының айналымына қазақтың дәстүрлі сөз өнеріндегі өз алдына бөлек жанрлық түр жайындағы жаңа ғылыми категорияны енгізуімен де бағалы еді.

Қазақ хандығы тұсындағы жыраулар мен ақындар шығармашылығында берік ірге тепкен толғау жанрын алғаш жанрлық түр ретінде бөліп қарастыра отырып, бүкіл болмыс-бітімін айқындап, күллі түркі халықтары әдебиетінің сәйкес үлгілерімен салыстырады және оның қалыптасуы мен түрлене даму кезеңдеріне шолу жасайды. Толғаудың қазақ әдебиетінде орнын тапқан өзгеше бітімді құбылыс ретінде әрі қарай жетіліп, кәсіби жазба әдебиеттің аясына сіңісіп кеткендігін ғылыми тұрғыдан дәйектеген. Кітаптың орыс тілінде басылып шығуы оның таралым аумағын кеңейтіп, әдебиеттанушылар ортасындағы танымалдығын күшейтті. Сол кезеңдегі Кеңестер Одағы республикаларының ғалымдары бұл еңбекке көп сілтеме жасайтын. Соның нәтижесінде ғалым еңбегінің шалқары тасыды.

Болатжан Шайзадаұлы әртүрлі ғылыми конференцияларда мағыналы сөз сөйлеп,

фольклордың өткір мәселелеріне арналған пікірсайыстарға да құлшына араласып жүрді. Сол заманда әбден орныққан «қазақ ауыз әдебиеті» терминіне қатысты белгілі ғалымдар М.Дүйсенов пен К.Сейдаханов бастап берген ғылыми пікірталас барысында танытқан көзқарасы салмақты да салиқалы мазмұнымен, білікті маманның дәлелді де дәйекті уәжімен назар аудартты. Әдебиет институтының ұжымдық еңбектеріне де белсенді қатысты. Осы жылдары жарық көрген Әсет Найманбаев туралы кітабы да ақын шығармаларын жинақтаған айта қаларлық еңбек болды. Оның ақын Көкбай ақын жөніндегі еңбегінің де маңызы зор.

Ол 1992-2000 жылдары қазіргі Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің филология факультетінің деканы, қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі қызметтерін атқара жүріп те әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелеріне белсенді араласып, көптеген ұжымдық еңбектер жазуға қатысты.

Әлбетте, Болатжан еңбектерінің ең өрелісі, шоқтығы биігі – «Телқоңыр» монографиясы. Бұл – зерттеушінің ұзақ та ұтырлы теориялық эзирлікпен кірісіп, шұқшия зерделеп, талмай-тоқтамай аяғына дейін иін қандыра даярлаған докторлық диссертациясының нәтижесі. Оған дейін «Тұрмыс-салт жырлары» деп басы құралып, оқулықтарда немесе жалпы шолу дәрежесіндегі еңбектерде үстіртін сөз етілгені болмаса, қазақтың ғұрыптық фольклоры бұрын-соңды арнайы зерттеу нысанына айналмағанды. Оның объективті де, субъективті де әлденеше себебі бар болатын. Бұған залалын тигізген алғашқы жайт – фольклорға көркем әдебиет ретінде қарайтын көзқарас. Мұндай ұстанымдағылар ғұрыптық фольклордың көркемдік деңгейі нашар деп санап, тіпті кәдеге жарамсыз қылып, оны тереңдете зерттеуге мейлінше кедергі келтірді. Екінші жағынан, ғұрыптық фольклорды «феодализмнің сарқыншағы» деп күресінге тастаған кеңестік идеология оны жинауға да, зерттеуге де, насихаттауға да тосқауыл қойды. Үшіншіден, зерттеушілердің басым бөлігі эпос жанрына жеткілікті дәрежеде мән берді де, кіші жанрларды көңілден мүлде қағыс қалдырды.

Міне, XX ғасырдың аяғына таман ғұрыптық фольклордың жолын бөгеп тұрған сенді Болатжан Абылқасымов бұзды. Әуелі ол ғұрыптық фольклор туралы қазақ әдебиеттануында қалыптасқан қасаң қағидаларды қатаң тезге салды. Осылайша, ғұрыптық фольклордың дербес сипаты мен өзгешелігін танытып, оның әдебиеттен гөрі этнографияға жақын екендігін дәлелдеп, әлемдік ауқымдағы озық фольклортану ғылымының беталысын көрсеткен жаңашыл мақалалар жазды. Ғұрыптық фольклордың бұрынғы кездері жиналған мәтіндерін қайтадан саралап-сұрыптап, ыждаһаттылықпен және мұқияттылықпен жүйеледі. Бертінгі кезеңде әбден ұмытыла бастаған бастаған ғұрыптық жырларды ел ішінен тірнектеп жинады. Ол мақсатын жүзеге асыру үшін арнайы докторантура курсы алып, кітапханалардың сирек қолжазбалар қорларында айлар бойына тапжылмастан отырып, өндірте жұмыс жүргізді. Кеңестік дәуірде мәтіндердің көбі «советтік» редакцияға ұшырап, өрескел өзгерістерге түскен, біразының түпнұсқалары қолды болып, кейбірі тіпті тізімнен шығарылып тасталған болатын. Болатжан Шайзадаұлы өзін осындай ауыр жұмысқа жегіп, ұлт ғылымы жолында талай күш-жігерін сарп етті. Әлбетте, оның әлдеқайда жеңіл де өтімді бір тақырыпты бекіттіріп алып, тез арада докторлығын қорғап алуына жол ашық еді. Алайда елдің асыл мұрасына, шынайы ғылымның талаптарына деген адалдығы оны мұндай жолға аяқ бастырмады. Ғалымның КСРО тарап, жаңа қоғамға табан тірей қоймаған аумалы-төкпелі кезеңдегі бұл әрекетін ерлік деп бағалаған жөн. Тағы бір айтарымыз, ол ғұрыптық фольклордың кісі санасын оңайлықпен бойлатпайтын ең күрделі саласы – «наным-сенім» (магиялық) фольклорына қазақ ғалымдары арасында бірінші болып түрен салды. Басқасын былай қойғанда, бұл терминді алдымен енгізген Б. Абылқасымовтың өзі болатын. Ал Ә.Диваев, А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы секілді ірі зертеушілерден соң, магиялық фольклор мәтіндерін жинау мен жариялау ешқашан арнайы қолға алынған емес. Оның қыр-сырын үңгіп, тиісті деңгейде терең талдау жасау фольклор, этнография, мәдениеттану, қала берді дінтану саласындағы өте тиянақты білімді қажетсінді. Болатжан

осы ғылыми биіктікті бағындырып, үдеден абыроймен шықты.

Ғалымның алдына бәрінен бұрын қазақтың жалпы ғұрыптық фольклорын саралап алу міндеті қойылды. Сондықтан зерттеудің алғашқы тарауы осы мәселені қамтыды. Болатжан Шайзадаұлы ғұрыптық фольклор төңірегіндегі ілгерілі-кейінді пайымдарды зерделей отырып, әдепкіде «тұрмыс-салт жырлары» деп қарастырылып келген туындыларды әлемдік фольклортану ғылымында қалыптасқан жүйе бойынша жинақтады, олар:

1. Отбасының ғұрып фольклоры;
2. Маусымдық ғұрып фольклоры;
3. Наным-сенімдер ғұрпының фольклоры.

Ғұрыптық фольклорды бұлайша жіктеу әлемдік фольклортануда бұрыннан қабылданған дәстүр болғанымен, қазақ фольклорына байланысты алғашқы байыптамаларды Б.Абылқасымов жасады. Әрі оны қазақ фольклорының болмысы мен ерекшелігінен тарқата отырып, бүкіл терминологиялық қалыбын тыңнан түзді. Ұлтымыздың наным-сенім фольклорын толықтай бажайлап, оған жатқызылатын «бәдік», «арбау», «бақсы сарындары» секілді жанрларға алғаш рет нақты анықтамалар беріп, жан-жақты талдады. «Арбау, бәдік, бақсы сарындарының басын қосатын, көгендейтін жанды байланыс та, сол сөз құдіретіне деген сенімге сөз болғанда жай сөз емес, белгілі бір ғұрыпты, рәсімді, жораны өткеру үстінде ғана айтылатын сөзге қатысты», - деп тұжырымдап, барлық пікірлерін концептуалдық бір түйінге байлады. Бұл үш жанр да Болатжан Шайзадаұлы қолға алғанға дейін арнайы зерттелмеген болатын.

Мысалы, ілгеріде айтыс жанрына байланысты ғана сөз етіліп келген “бәдік” жайында түбірімен соны пікірлер айтып, жаңа байламдар жасады. Бәдікті айтыс жанрына жатқызудың мүлде қисынсыз екенін бұлтартпас дәлелдермен негіздей отырып: «Қысқасы бәдікті дерт көшіру кешенінен бөліп алуға келмейді. Бәдік болмысы «көшіру» ғұрпымен тікелей байланысты. Дерт көшіру қаскөй күштерден құтылудың жалпы амалы болса, бәдік – емдік магияның жалқы әдістерінің бірі. Фольклортану тұрғысынан келгенде бәдікті вербальды магия үлгісіне жатқызуға тура келеді», - деген даусыз тұжырымдарын алға тартады.

Арбау болса, қазақ фольклорында бұрын-соңды мақсатты түрде жиналып та, зерттеліп те көрмеген. Сөздің магиялық күші бар деген түсініктен өрбіген бұл жанр халықтың наным-сенімі мен әдет-ғұрпына тікелей байланысты болуы себепті, ол этнографиямен өзектес болып есептеледі. Зерттеуші осы ғылыми жайтты фольклортану тұрғысынан егжей-тегжейлі қарастырып, өз көзқарасын тиянақты түрде дәлелдеп берген.

Ал ел ішінде бақсылықтың жұрнақтары бертінге дейін сақталғанымен, ол фольклорлық жағынан мүлде сөз арқауына айналмаған. Аталған монографияда осы аса өзекті тақырыпқа алғаш рет ғылыми тұрғыдан көңіл бөлінді. Қазақ арасындағы бақсылыққа қатысты әлі күнге дейін тұшымды зерттеулер жоқ екенін ескерсек, бұл еңбектің маңызы уақыт озған сайын айқындала түседі.

Көлемі шағын мақалада ғалымның бұл тараптағы жаңалықтарын тарата талдаудың мүмкіндігі жоқ. Біз тек көрнекті зерттеушінің кейбір концептуалдық көзқарастарын аңдата кетуді мақсат тұттық.

Бір нәрсе анық: Б.Абылқасымов қазақ фольклорындағы қыртыс-қатпары мол, аса күрделі тақырыпқа батылдықпен бара отырып, оны терең игеруінің нәтижесінде жаңа ғылыми жүйе жасап берді және зерттеу нысандарын нақпа-нақ анықтап көрсетті. Ол осындай іргелі зерттеулері арқылы қазақ фольклортану ғылымына өткен ғасырдың жетпісінші жылдары С. А. Қасқабасов, Е.Д. Тұрсынов алып келген классикалық еуропалық академиялық ғылыми мектептің орнығуына зор үлес қосты. Оның еңбектерінде шалықтау мен шарықтауға ұрындыратын құрғақ сөз жоқ, нені жазса да нақты дерекке, ғылыми талдауға, логикалық пайымдауларға жүгінеді. Бұл – іргелі ғылыми зерттеулерге тән ең басты шарт болатын. Өкінішке қарай, соңғы кезеңде біз ғылымның осы бір іргелі темірқазық

ұстанымынан алшақтап бара жатырмыз. Осындайда, жас ғалымдарға Б. Абылқасымов еңбектерін оқындар деп үндеу тастағың келеді.

Ұлттық мұрамызды еркін зерттеп-зерделеуге жол ашылған тәуелсіздік дәуірінде әлгі еңбектердің ұланғайыр өріске бастайтын бағдарламалық сипатқа ие болып қала беретініне еш күмән жоқ. Оған профессор Б.Абылқасымовтың «шапанынан шыққан» шәкірттерінің ұстаз жолын жалғап, ізерлі ізденістермен жасап жатқан ғылыми жұмыстары дәлел бола алады. Ғалымның жетекшілігімен қазақ фольклорының зәру тақырыптары бойынша бір докторлық, төрт кандидаттық диссертация қорғалып, тың бағыттарға соқпақ тартылды.

Ғалымның соңында қазақ әдебиеті мен фольклорының сан қырлы мәселелерін орасан білгірлікпен зерттеуінен құралған мәйекті мұра қалды. Оның көзі тірісінде биік ғылыми меже ретінде армандаған асуларына ізін басқан кейінгі талантты ұрпақ жетеді деп үміттенеміз.

Халықаралық педагогикалық білімдер Ғылым академиясының корреспондент мүшесі (2002), “Халықаралық Айтматов академиясының академигі” (2003), Қазақстан республикасы білім беру ісінің үздігі (2000), Қазақстан республикасы білім беру ісінің құрметті қызметкері (2004), классикалық академиялық мектептің белді өкілі, аса зерделі ғалым, ізгілікті ұстаз, қайраткер азаматтың шығармашылығы әбден толысқан шағында бақилық мекеніне аттанып кеткені өкінішті. Әйтпесе, биыл 70 жылдық мерейтойын атап өтетін еді. “Ғалымның хаты өлмейді” дейтін халқымыздың даналық сөзі осындайда еріксіз ауызға оралады. Болатжан Шайзадаұлы Абылқасымовтың аманат етіп қалдырған ғылыми мұрасы қазақ халқының руханиятымен бірге ұзақ жасайды деп сенеміз.

Негізгі еңбектері

1. Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1979. – Б.91-115.
2. Қабанбай батыр (оқу құралы). – Алматы, 2005. – 60 б.
3. Жанр толғау в казахской устной поэзии. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 118 с.
4. Жамбыл және қазіргі халық поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1975. – 370 б.; Фольклор шындығы. – Алматы: Ғылым, 1989. – 102 б.
5. Әсет Найманбаев. Шығармалары (Құраст. Б.Нұржекеевпен бірге). – Алматы, 1988. – 306 б.
6. Көкбай ақын. – Алматы: РБК, 1998. - 56 б.
7. Қазақ фольклорының тарихылығы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 244 б.; XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1994. – 274 б.; Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б. және т.б. ұжымдық еңбектердің авторлар қатарында.
8. Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. – Алматы: Атамұра, 1993. - 160 б.

K. Matyghanov

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: kmatyghanov@gmail.com)

Unique scientist

On the 70th anniversary of the birth of the famous folklorist, literary scholar, pedagog
Bolatzhan Shayzadauly Abylkasymov

К. Матыжанов

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауезова, Алматы, Казахстан
(E-mail: kmatyzhanov@gmail.com)

Уникальный ученый

К 70-летию со дня рождения известного фольклориста, литературоведа, педагога
Болатжана Шайзадаулы Абылкасымова

Автор туралы мәлімет:

Кенжехан Матыжанов, филология ғылымдарының докторы, М.О.Ауезов атындағы
Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан.

Information about author:

Kenzhekhan Matyzhanov, doctor of philological sciences, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Кенжехан Матыжанов, доктор филологических наук, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауезова, Алматы, Казахстан.